

**ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΟΡΦΩΣΗ, ΟΛΥΜΠΙΑΚΗ ΗΘΙΚΗ, ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΑΝΤΙΛΗΨΗ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ**

ΚΛΑΜΠΑΝΙΣΤΗ Ε ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΔΙΔ. ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

«εστί γαρ ψυχὴ πόλεως ουδέν ἕτερον ἢ πολιτεία, τοσαύτην ἔχουσα δύναμιν,
ὅσῃν περ ἐν σώματι φρόνησις.»

Ισοκράτους Αεροπαγίτικός 142 c

I
ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συγκεκριμένη εισήγηση αποβλέπει να παρουσιάσει σύντομα για πρώτη φορά το συσχετισμό της *Πολιτικής μόρφωσης* με την *Ολυμπιακή ηθική*, την *Παγκόσμια αντίληψη* και την *Οικονομική δράση* στην αρχαία ελληνική σκέψη του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ., όπως αυτές αναδύονται από τα κείμενα μεγάλων αρχαίων Ελλήνων στοχαστών. Από την άποψη αυτή μας ενδιαφέρει υιοθετώντας επιστημονικά - μεθοδολογικά εργαλεία από την κλασική φιλολογία¹ και τις οικονομικές επιστήμες² να προχωρήσουμε στην προβολή της *μορφής* της αλληλενέργειας των ανωτέρω εννοιών από τη μία πλευρά. Από την άλλη πλευρά μας ενδιαφέρει να εντοπίσουμε τις έννοιες αυτές στο σημερινό κόσμο, στο βαθμό και τη μορφή που μπορούν να επιβιώσουν σε μια παγκοσμιοποιημένη οικονομία.

II
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΟΡΦΩΣΗ – ΟΛΥΜΠΙΑΚΗ ΗΘΙΚΗ

Με τον όρο *Πολιτική μόρφωση* ορίζουμε την άρθρωση και έκφραση της πολιτικής αντίληψης, όπως αυτή διατυπώθηκε στον *Επιτάφιο του Περικλέους*³ Πρόκειται για την πολιτική αντίληψη και δράση που εκφράσθηκε από τον επιφανή πολιτικό και οδήγησε στο απόγειο την αθηναϊκή ισχύ μετατρέποντας την σε ηγεμονία, το μεγαλύτερο πολιτικό δημιούργημα που πέτυχαν οι Έλληνες μέχρι την εποχή του Φιλίππου και του Μ. Αλεξάνδρου⁴ Στο πλαίσιο της μεγαλεπήβολης πολιτικής του Περικλέους επισημαίνουμε την πρόσκληση που απηύθυνε σε όλο τον ελληνικό κόσμο για τη διεξαγωγή πανελληνίου συνεδρίου στην Αθήνα το 447 π.Χ.⁵, η οποία ωστόσο δεν τελεσφόρησε λόγω της ευνόητης αρνήσεως της Σπάρτης έναντι των πολιτικών ελατηρίων της αθηναϊκής ηγεμονικής πολιτικής.

Με τον όρο *Ολυμπιακή ηθική* εννοούμε τις αντιλήψεις που διαμόρφωσε ο ελληνικός κόσμος όχι μόνο σε σχέση με τους αθλητικούς αγώνες αλλά και αναφορικά με τη ζωή και τις κοινωνικές αξίες που ενστερνιζόταν. Είναι διαπιστωμένο⁶ ότι ο κοινωνικός κόσμος των αρχαίων Ελλήνων ήταν από την αρχή ανταγωνιστικός, με αγάπη, εκτός των άλλων, για σκέψη και δράση μέχρι των άκρων. Κάθε δραστηριότητα τους οι Έλληνες είχαν την τάση να τη βλέπουν ως *αγώνα*⁷ δηλαδή ως

ανταγωνισμό ή δοκιμασία. Συμπύκνωση των ανταγωνιστικών αξιών συναντούμε στη λέξη *αρετή*⁸ και στο Ομηρικό ρητό:

"*αιέν αριστεύειν και υπείροχον εμμεναι αλλων*"⁹ (Z 208) ή στους περίφημους Πινδαρικούς ύμνους.¹⁰ Επισημαίνουμε επίσης ότι στις αθλητικές εκδηλώσεις ενυπήρχε και η πολιτική διάσταση των λατρευτικών εκδηλώσεων.¹¹ Διαφορές στο χαρακτήρα και τη δύναμη των διαφόρων κρατών καθιστούσαν διαφορετικές και τις εορτές τους. Η πιο ρωμαλέα εκδήλωση αυτής της πολιτικής θρησκείας αποτυπώνεται στη δημοκρατική αλλά και ιμπεριαλιστικά επεκτατική Αθήνα κατά την περίοδο του μεγαλείου της.

Εκδήλωση του αγωνιστικού πνεύματος των Ελλήνων αποτελούσαν και οι *αγώνες λόγων*,¹² των οποίων την πατρότητα ο Διογένης ο Λαέρτιος αποδίδει στον Πρωταγόρα. Ήδη η επιδεικτική ρητορική των σοφιστών στην Ολυμπία και στους άλλους τόπους των πανελληνίων πανηγυρικών συναθροίσεων είχε την έννοια της άμιλλας και απέβλεπε στην κατάκτηση της νίκης, ακριβώς όπως και στους αθλητικούς αγώνες.¹³ Από την άποψη αυτή τα κυριότερα γνωρίσματα της Ολυμπιακής ηθικής τόσο για τους αγώνες σώματος όσο και για τους αγώνες πνεύματος συνοψίζονται στα: *αγωνοθετείν, αγωνίζεσθαι, αμιλλάσθαι, νικάν*¹⁴.

Στην περίπτωση του *Επιταφίου* του Περικλέους είναι εμφανής σε λεκτικό επίπεδο αυτή η Ολυμπιακή ηθική, στην οποία πρυτανεύει η ριψοκίνδυνη τόλμη, η ενεργητική δράση και η αγέρωχη αυτοπεποίθηση,¹⁵ όπως βλέπουμε και στο σχεδιάγραμμα 1. Την ευρύτερη πολιτική στόχευση μέσω της συναδέλφωσης των Ελλήνων συναντούμε στον *Ολυμπιακό λόγο* του Λυσία,¹⁶ ο οποίος εκφωνήθηκε το 388 π.Χ. στην Ολυμπία. Την ανάγκη οι επιδεικτικοί λόγοι και κυρίως οι εκφωνούμενοι σε πανελλήνιες εκδηλώσεις να επιδιώκουν όχι την καλλιπέπεια αλλά τις καίριες και ρεαλιστικές πολιτικές προτάσεις και λύσεις προβάλλει ο Ισοκράτης¹⁷ κυρίως μάλιστα σε περιόδους κρίσης πολιτικής και οικονομικής. Από την άποψη αυτή μία Ολυμπιακή ηθική είναι αποτελεσματική στο βαθμό που δεν καθίσταται αυτοσκοπός αλλά ευκαιρία και μέσο πολιτικών τοποθετήσεων και προτάσεων. Μάλιστα ο ρητοροδιδάσκαλος επισημαίνει την αντινομία που εντοπίζεται στη συμπεριφορά όσων διοργανώνουν αθλητικούς αγώνες, καθώς από τη μία πλευρά θεσπίζουν μέγιστα άθλα τιμής για τους νικητές σε αγώνες σωματικής ρώμης, ενώ για όσους με προσωπικό μόχθο ενδιαφέρονται και αγωνίζονται για τα κοινά και προσφέρουν ωφέλεια στους άλλους, γι' αυτούς δεν προβλέπονται έπαθλα τιμής από την άλλη πλευρά. Ο Ισοκράτης θεωρεί ότι για τους ρήτορες που ασχολούνται με πολιτικά ζητήματα και ωφελούν με τις ιδέες τους την πόλη, έπρεπε να δοθεί ιδιαίτερα σημασία, γιατί κατά τη γνώμη του η νίκη των αθλητών δεν προσφέρει κάτι ουσιαστικό στους υπόλοιπους, ενώ οι προτάσεις ενός και μόνο συνετού ρήτορα προσφέρουν ωφέλεια σε όλους. Με αρκετή θλίψη θεωρεί επίσης ότι σε καιρούς χαλεπούς, όπως αυτούς που δοκιμάζει η Αθήνα κατά τον 4^ο αι. π.Χ. και η συμμετοχή της σε Ολυμπιακούς αγώνες είναι ενδεχομένως αβέβαιη, διότι ακόμη και οι *οικέται* έχουν τη δυνατότητα να προσφέρουν απαρχές και θυσίες μεγαλύτερες από τους Αθηναίους και παράλληλα να διατυπώνουν και την αντιπάθεια τους προς τους κυρίους τους. Για το λόγο αυτό συστήνει περίσκεψη και δράση, ώστε να μην επιτραπεί στο μέλλον κάτι παρόμοιο.

III

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΟΡΦΩΣΗ – ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Στην αρχαία Αθήνα ο επίδοξος πολιτικός ήταν υποχρεωμένος να λάβει γενική πολιτική διδασκαλία στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος αλλά και ειδική, η οποία υλοποιούνταν με την εμπειρική άσκηση και τις ειδικευμένες σπουδές. Ιστορικά η πορεία του πολιτικού στην αθηναϊκή δημοκρατία διήλθε τρεις φάσεις: από την ηθική και πνευματική προσωπικότητα αριστοκρατικής καταγωγής, στο ρήτορα και δημαγωγό, που ήταν υποχρεωμένος να διαθέτει περισσότερο χρόνο για την πολιτική και να είναι δεινός ρήτορας, μέχρι το νέο τύπο ρήτορα με την τεχνοκρατική ειδίκευση, ρητορική ικανότητα και κυρίως δημόσια προβολή και κλίση.

Αυτή η εξέλιξη οδήγησε και στην ειδική εκπαίδευση των πολιτικών στα ολοένα και πιο περίπλοκα θέματα, καθώς και στη διαμόρφωση μονιμότερου αξιώματος ευθύνης για τα οικονομικά, αντίστοιχου με του σημερινού υπηρεσιακού υπουργού οικονομικών, όπως στην περίπτωση του Ευβούλου.¹⁸

Η *Ευβουλία περί των οικείων και περί της πόλεως*¹⁹ την οποία ο πλατωνικός Πρωταγόρας διατείνεται ότι διδάσκει, είναι ακριβώς το αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης. Το βραχυχρόνιο όμως της άσκησης των αξιωμάτων, η συλλογική μορφή της σύνθεσης των αρχών, η ανάδειξη τους κυρίως με κλήρο, η έλλειψη κάθετης ιεραρχικής δομής και μονιμότητας (την οποία θα απαιτούσε η Βεμπεριανή αντίληψη της ιεραρχίας και γραφειοκρατίας) παραχωρούν τη θέση τους στην επαγγελματοποίηση των οικονομικών αξιωμάτων, την ανάδειξη τους με χειροτονία (για τη διασφάλιση της ύπαρξης των αναγκαίων προσόντων), τη μεγαλύτερη διάρκεια στην άσκηση του λειτουργήματος και στο συντονισμό πολλών οικονομικών οργάνων που δρούσαν κυρίως οριζόντια και ασυντόνιστα και λιγότερο σε κάθετη οργάνωση.²⁰ Οι αλλαγές αυτές οφείλονται στις κοινωνικές μεταβολές, την αλλαγή της πολιτικής στάσης των πολιτών, την πολυπλοκότητα των οικονομικών προβλημάτων παράλληλα με την οικονομική κρίση, την εμποριοκρατική έξαρση και την πτώση της παραγωγής κατά την Mosse.²¹ Αντίθετα ο Boeckh ανάγει τη μεταβολή σε ηθική περισσότερο παρακμή θεωρώντας ότι η εξασθένηση των ευγενών ελατηρίων των πολιτών και η αποφυγή της θυσίας, οδήγησαν στη διαμόρφωση διοικητικού οικονομικού μηχανισμού.²² Ωστόσο οι αλλαγές αυτές δεν αλλοίωσαν την έννοια της λαϊκής κυριαρχίας. Οι τεχνοκράτες είχαν πάντοτε το δικαίωμα να ακούγονται και οι πολιτικοί ηγέτες να αξιοποιούν τις γνώσεις τους για να πείσουν αγωνιζόμενοι σκληρά για να κερδίσουν τη λαϊκή ψήφο.²³ Την ειδίκευση στις οικονομικές γνώσεις τονίζει ο Ξενοφών²⁴ δίνοντας ένα σύγχρονο μάθημα δημοσιονομικής πολιτικής, απαραίτητο στον υπεύθυνο πολιτικό και σε σημερινό υπουργό οικονομικών: Με βάση τις παρατηρήσεις του μια πόλη μπορεί να γίνει πλουσιότερη, αν αυξάνονται οι πρόσοδοι της. Αν μάλιστα μερικές από αυτές υπολείπονται, πρέπει να εξισορροπηθούν κι αν παραλείπονται, να εξασφαλισθούν. Επίσης πρέπει να αφαιρούνται οι περιττές δαπάνες.

Ο Ισοκράτης²⁵ ανήκει στους στοχαστές που τόνισαν την αναγκαιότητα ειρηνικής συμφιλίωσης όλων των Ελλήνων ως απαραίτητη προϋπόθεση για την οικονομική συνεργασία και πρόοδο. Στις

απόψεις. του εντοπίζονται προδρομικά η θεωρία της ανάπτυξης και της πλήρους απασχόλησης του Keynes. Στα πλαίσια αυτά προτείνει την ενεργοποίηση του πολίτη και την αύξηση της συνολικής κοινωνικής δαπάνης είτε από το δημόσιο είτε από τον ιδιωτικό τομέα.²⁶

Αναφορικά με την ευθύνη του εκάστοτε πολιτικού συνιστά το διηνεκές ενδιαφέρον του για την εξασφάλιση της ευημερίας μιας πολιτείας και την επέκταση της²⁷ με παράλληλη απονομή τιμής στους αξιότερους αλλά και δικαιοσύνης με επισήμανση ότι το ήθος μιας πόλεως ομοιούται προς το ήθος των ταγών της.²⁸ Ανατρέχοντας στο εξιδανικευμένο παρελθόν της Αθηναϊκής δημοκρατίας τονίζει πως ψυχή της πόλεως είναι η πολιτεία²⁹ με στόχο την ηθική βελτίωση και σωφροσύνη των πολιτών και απονομή κατ' αξίαν των τιμών, ώστε στις υπεύθυνες θέσεις οι αναδειχθέντες ν' αποτελούν κίνητρο μίμησης και για τους υπόλοιπους. Η φροντίδα για τα κοινά συνιστούσε *λειτουργία* και όχι *εμπορία*?³⁰ Οι πολιτικοί άνδρες είναι υποχρεωμένοι να εμπορούνται από αίσθηση δικαιοσύνης στηριζόμενης σε ασφαλή ερείσματα παιδείας ώστε οι πολίτες να μην παρανομούν από βαθύτατη αίσθηση δικαίου.³¹

Σε συσχέτισμό με την οικονομική δράση ο Ισοκράτης διαπιστώνει μια γενική τάση συμπεριφοράς: στους πλούσιους παρατηρείται απουσία συνεπούς και ορθολογικής διαχείρισης του πλούτου, ενώ στους πένητες σύνεση και λελογισμένη δράση³²

Ως προς τα ζητήματα της πλήρους απασχόλησης και της οικονομικής ανάπτυξης ο ρητοροδιδάσκαλος απευθυνόμενος στον κραταιό Φίλιππο στο ομώνυμο έργο του,³³ τον συμβουλεύει για παράλληλη άσκηση πολιτικής και οικονομικής δράσης. Συγκεκριμένα :

1. Αποτελεσματική θα είναι μια πολιτική επέκτασης προς την Ασία με υπόσχεση παροχής ελευθερίας στους καταπιεσμένους από τον Πέρση δυνάστη κατοίκους της.

2. Ο στόχος θα πρέπει να είναι από την άποψη αυτή η άλωση όλου του περσικού βασιλείου, διαφορετικά ο μέγιστος στόχος θα πρέπει να είναι η κατάκτηση του μεγαλύτερου μέρους της Ασίας από Κιλικία μέχρι Σινώπη, η δημιουργία πόλεων και η εγκατάσταση σε αυτές των πλανωμένων λόγω ένδειας και επιτιθεμένους λόγω της πενίας τους. Διαφορετικά οι εξαθλιωμένοι θα καταστούν επικίνδυνοι και για τους Έλληνες και για τους βαρβάρους μέσω της πληθυσμιακής αύξησης τους. Με την πολιτική αυτή ενέργεια θα εξασφαλισθεί η ευημερία στους πένητες και η ασφάλεια των Ελλήνων της κυρίως Ελλάδος. Ακόμη κι αν ο στόχος αυτός δεν επιτευχθεί, πρέπει οπωσδήποτε να ελευθερωθούν οι ελληνικές πόλεις της Ασίας.

3. Κύριος πολιτικός στόχος πρέπει να είναι η *αναστροφή* και *μετατροπή* της υπάρχουσας κατάστασης υπέρ των συμφερόντων των Ελλήνων με απόσπαση προς όφελος τους της οικονομικής ευημερίας των βαρβάρων.

4. Στην περίπτωση των εξιδανικευμένου 5^{ου} αι. π.Χ. ο Ισοκράτης στον *Αρεοπαγικό*³⁴ επισημαίνει ότι από άποψη οικονομικής δράσης οι κοινωνικές διαμάχες αποφεύγονταν, διότι εφαρμοζόταν μια πολιτική τακτική η οποία περιελάμβανε:

4.α. Οι πτωχότεροι των πολιτών θεωρούσαν την ευημερία των πλουσίων ως προϋπόθεση της δικής τους ευπορίας. Οι οικονομικά ισχυροί δεν αδιαφορούσαν για τους πένητες, γιατί θεωρούσαν ότι είναι

αισχύνη για τον εαυτό τους η απορία των συμπολιτών τους.

4.β. Για το λόγο αυτό υποστήριζαν τους πτωχούς με το να εκμισθώνουν με ανεκτό ενοίκιο τα κτήματα τους για γεωργική καλλιέργεια, άλλους να αποστέλλουν σε εμπορικές δραστηριότητες και οι υπόλοιποι να απασχολούνται σε άλλες εργασίες, διότι γνώριζαν ότι η ένδεια προέρχεται από την έλλειψη εργασίας και επακόλουθο της ένδειας είναι οι παράνομες δραστηριότητες.

4.γ. Πάγια πολιτική επιδίωξη των πολιτικών του 5^{ου} αι. π.Χ. ήταν να μην πένεται κανένας πολίτης κατ' αντίθεση με την εποχή του Ισοκράτους, όπου οι έχοντες έναντι των πενομένων αποτελούν μειοψηφία.³⁵

IV

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΟΡΦΩΣΗ – ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΗ-ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Με τον όρο *παγκοσμιοποίηση* ορίζουμε την στρατηγική οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας της Αθήνας και κατά τον 4^ο αι. π.Χ. σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο και παράλληλα την επέκταση προς την Ασία, ως μόνο χώρο επίλυσης των οικονομικών προβλημάτων της πόλεως μέσω της μαζικής μεταφοράς πόρων από την Ασία προς την Ευρώπη.

Είναι γνωστό ότι και τον 4^ο αι.π.Χ. διαμορφώνεται μια διεθνής αγορά με κέντρο τον Πειραιά. Η οικονομική πολιτική των Αθηνών είχε χαρακτήρα ιμπεριαλιστικό με κέντρο ακριβώς τον Πειραιά. Για τα δεδομένα της εποχής η παγκοσμιοποίηση είναι μια πραγματικότητα, καθώς κυριαρχεί το ελληνικό εμπόριο, αναπτύσσεται η βιομηχανία, οι τραπεζικές επιχορηγήσεις ευδοκιμούν, παρατηρείται κερδοσκοπία με την αποθεματοποίηση χρυσού, η γεωργία αποκτά εμπορικό χαρακτήρα, η δραχμή είναι το σκληρό νόμισμα της εποχής, αλλά παρατηρείται και άνοδος των τιμών, έλλειμμα στους προϋπολογισμούς, όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων.³⁶ Με υπερηφάνεια ο Ισοκράτης ομολογεί ότι στους Αθηναίους είναι πρόπον να υπερέχουν όλων γενικά των ανθρώπων.³⁷

Ωστόσο ο Ισοκράτης με οξυδέρκεια και αντικειμενικότητα παρατηρεί ότι τόσο οι Αθηναίοι όσο και οι Λακεδαιμόνιοι περιέπεσαν σε σφάλματα θεωρώντας ο καθένας για τον εαυτό του και την εποχή του ανυπέρβλητη τη δύναμη του.³⁸ Βέβαια ο πόλεμος προς την Ασία θεωρείται για τον 4^ο αι. π.Χ. η μόνη ενδεδειγμένη πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά λύση για τους Έλληνες. Αδιάψευστος μάρτυρας παραμένει η ιστορική πραγματικότητα, καθώς όσοι στο παρελθόν επεχείρησαν παρόμοιες ενέργειες κέρδισαν δόξα, πλούτο και πολιτική δύναμη³⁹. Παράλληλα κατά τον Ισοκράτη οι πολιτικοί της εποχής του θα πρέπει να κατανοήσουν ότι στο πλαίσιο μιας επέκτασης πολιτικής θα πρέπει να αναζητούνται για κατάκτηση εκείνοι οι τόποι οι οποίοι ευρίσκονται σε μακρινή απόσταση από όσους μπορούν να ασκήσουν πολιτική εξουσία και είναι πλησίον κατοίκων εθισμένων σε εξάρτηση και υποταγή.⁴⁰

Την ανάγκη συμφιλίωσης των Ελλήνων και την από κοινού εκστρατεία εναντίον των βαρβάρων είχαν τονίσει σε Ολυμπιακούς λόγους τους ο σοφιστής Γοργίας ,(το 392 π.Χ.) και ο ρήτορας Λυσίας. Ο δεύτερος θα προτείνει την ομόνοια των Ελλήνων και τη σύμπραξη τους εναντίον της ενδεχομένης συμμαχίας του Πέρση βασιλιά και του Συρακούσιου τυράννου Διονυσίου. Απώτερος σκοπός παραμένει κατά το

Λυσία η θαλάσσια κυριαρχία ως τρόπος «παγκόσμιας» κυριαρχίας.⁴¹

Θα παρουσιάσουμε το συνδυασμό της πολιτικής μόρφωσης, της οικονομικής δράσης και της παγκοσμιοποίησης στο έργο του Ξενοφώντος *Πόροι*, οι οποίοι γράφτηκαν κατά το 355/354 π.Χ. Από την άποψη του ύφους το έργο συγγενεύει με τους επιδεικτικούς λόγους. Με τους *Πόρους* ο Ξενοφών μπορεί να θεωρηθεί *πρόδρομος των φιλελεύθερων πολιτικών του 19ου αι.* : κοινό γνώρισμα και των δύο είναι να γίνουν οι πένητες ευτυχέστεροι χωρίς να εξαντληθούν όμως οικονομικά οι πλούσιοι. Ωστόσο ο Ξενοφών διαφέρει από τον *Γλάδσωνα* και τους ομοϊδεάτες του, γιατί, ενώ για εκείνους «οι οικονομίες ήσαν το πρώτο άρθρο του δημοσιονομικού τους πιστεύω», ο Ξενοφών φιλοδοξεί να εξασφαλίσει σε όλους ανεξαιρέτα *τριώβολον καθ' ημέραν*. Βέβαια ο συγγραφέας ανήκε σε κόμμα το οποίο για να διατηρηθεί στην εξουσία και να αποφύγει τους πολέμους που επιβάρυναν αποκλειστικά τους οπαδούς του, είχε ως πρόγραμμα να δαλεάσει το δήμο με διανομές.

Από οικονομικής απόψεως στο έργο αυτό ο Ξενοφών καθορίζει τη θέση του για το κεφάλαιο, αν και θεωρεί τους δούλους κεφάλαιο. Ως συντελεστή παραγωγής προσδιορίζει τη γη, ως φορέα φυσικών υλών και δυνάμεων και ως τόπο εγκατάστασης, καθώς και την εργασία η οποία εξαρτάται από την ηλικία, την υγεία και την εκπαίδευση. Ως συντελεστές παραγωγής θεωρούνται ο πληθυσμός και το μέγεθος αγοράς επίσης. Εισάγεται ακόμη για πρώτη φορά ο *νόμος της φθίνουσας αποδόσεως*, ο *νόμος της προσφοράς και ζήτησης* και ο *νόμος της οριακής χρησιμότητας του Gossen*⁴² (σχεδ. 2).

Αναλυτικότερα, στους *Πόρους* ο Ξενοφών εκθέτει ήδη στην εισαγωγή την αντίληψη του σχετικά με το ήθος των πολιτικών, θεωρώντας το ως το καθοριστικότερο στοιχείο στη διαμόρφωση του εκάστοτε πολιτεύματος. Σε σχέση με τη δυσχερή κατάσταση που επικρατεί στην εποχή του διαπιστώνει μία αντινομία ανάμεσα στη θεωρητική πρόθεση των πολιτικών να επιθυμούν τη δικαιοσύνη, ενώ στην πράξη υπό την πίεση των δυσχερειών και της πενίας να προβαίνουν σε άδικη συμπεριφορά.⁴³ Με υπερηφάνεια θεωρεί ότι η Αθήνα και τον 4^ο π.Χ. αποτελεί το σημείο αναφοράς του κόσμου λόγω της γεωγραφικής της διαμόρφωσης.⁴⁴ Όλες οι προτάσεις του αποβλέπουν να καταστήσουν την πόλη «*ισχυροτέραν και μείζω*»⁴⁵. Απόδειξη της διεθνούς θέσης και οικονομικής σημασίας της Αθήνας⁴⁶ είναι η διεξαγωγή του εμπορίου με κέντρο την πόλη.

Με την ανάπτυξη του ο Ξενοφών θεωρούσε ότι θα αυξάνονταν η απόδοση των *ελλιμενίων* και των *αγορών*, δηλαδή των τελωνειακών δασμών και των φόρων καταναλώσεως. Για το σκοπό αυτό προτείνει ειρήνη μεταξύ των Ελλήνων, απονομή τιμών στους εφοπλιστές και στους μεγαλέμπορους, καλλίτερη οργάνωση του Πειραιά με την ανέγερση ποικίλων οικοδομών, ταχύτερη διεξαγωγή των εμπορικών δικών και καταρτισμό δημοσίου εμπορικού στόλου. Ο συμμαχικός πόλεμος είχε αποδείξει ότι η Αθήνα δεν μπορούσε να επιβάλει την ηγεμονία της δια της βίας· διατηρούσε ωστόσο την ελπίδα ότι μπορούσε και πάλι να ανακτήσει τα πρωτεία δια της ηθικής επιβολής.⁴⁷

Οι ανωτέρω θέσεις του Ξενοφώντος συμπίπτουν με τις αντίστοιχες απόψεις του Ισοκράτους. Έχει μάλιστα παρατηρηθεί⁴⁸ ότι αναπτύσσοντας το ίδιο πρόγραμμα ο μεν Ισοκράτης επέμεινε κυρίως στην αρνητική του

άποψη, δηλαδή τόνισε την ανάγκη να εγκαταλειφθεί η φιλόδοξη πολιτική των Αθηνών, ενώ ο Ξενοφών προσπάθησε να ενισχύσει αυτήν ακριβώς την φιλόδοξη πολιτική από άποψη ουσιαστική, δηλαδή υποδεικνύοντας τρόπους αυξήσεως των δημοσίων προσόδων.

V ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Πολιτική μόρφωση, Ολυμπιακή ηθική, παγκόσμια αντίληψη και οικονομική δράση είναι αλληλένδετες ως έννοιες στο πλαίσιο μιας ηγεμονικής Αθηναϊκής πολιτικής.

Η οικονομική οργάνωση και δράση κατέστη *conditio sine qua non* για την πολιτική συμπεριφορά των Αθηναίων. Θα λέγαμε ότι ισχύει και εδώ η ρήση του Leon Say: "*Ce sont les bonnes finances qui font la bonne politique*"⁴⁹ άποψη που προβάλλει ο Ξενοφών⁵⁰ λέγοντας ότι, όταν μια πόλη έχει επαρκή έσοδα, τότε γίνεται και ευπορότερη και ευπολεμώτερη και ευπειθέστερη και ευτακτότερη. Η Ολυμπιακή επίσης ηθική συμπυκνωμένη στην έννοια της υπεροχής και της διάκρισης διαποτίζει κάθε στιγμή την πολιτική και οικονομική δράση των Αθηνών.

Τη διαπλοκή των ανωτέρω εννοιών μπορούμε να δούμε στο σχεδιάγραμμα 1. Συγκεκριμένα, στους άξονες Οx, Οx παρουσιάζονται οι αρχές της πολιτικής μόρφωσης στο Θουκυδίδη και Ισοκράτη κατά τους 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. αντίστοιχα. Στους άξονες Οz, Οz προβάλλονται οι αρχές της οικονομικής δράσης στα έργα του Ισοκράτους για τον 5^ο αι. π.Χ. και του Ξενοφώντος για τον 4^ο αι. π.Χ. Τέλος, στους άξονες Οy, Οy παρουσιάζονται οι αρχές της Ολυμπιακής ηθικής βάσει του έργου του Ισοκράτους. Διαπιστώνουμε την πολύπλευρη διασύνδεση ανάμεσα στην πολιτική μόρφωση, την οικονομική δράση και την Ολυμπιακή ηθική, με κοινό καταληκτικό σημείο τη διάθεση της υπεροχής (*αριστεύειν*) σε πολιτικό, οικονομικό και αγωνιστικό (αθλητικό) επίπεδο με απώτερο σκοπό την ευδαιμονία της πόλεως θεμελιωμένης σε παροχή των απαραίτητων προς το ζην όλων των πολιτών.

Ζούμε σε εποχή ανακατατάξεων σε παγκόσμιο επίπεδο. Το πραγματικό ερώτημα στις μέρες μας ιδίως ως προς τη μείωση της παγκόσμιας φτώχειας και την παροχή των απαραίτητων για τη ζωή στους φτωχούς τούτου του πλανήτη είναι ενδεχομένως το γιατί κάποιες χώρες δυσκολεύονται εξαιρετικά να συμμετάσχουν στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης.

Το πρόβλημα εντοπίζεται τόσο στις ευημερούσες χώρες όσο και στις αναπτυσσόμενες. Οι μεν αναπτυσσόμενες χώρες διατηρούν εμπορικούς περιορισμούς που πλήττουν τις αναπτυσσόμενες χώρες, ενώ και οι δεύτερες επιβάλλουν εμπορικούς φραγμούς σε βάρος άλλων φτωχών χωρών.⁵¹

Η εποχή μας διέπεται από την έντονη αβεβαιότητα, την ανασφάλεια και τις πολεμικές συρράξεις. Μήνυμα ειρήνης και συναδέλφωσης, όπως αυτό προβάλλεται μέσα από το στοχασμό των αρχαίων Ελλήνων, θα μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά προς την κατεύθυνση της παγκόσμιας ειρήνης, δικαιοσύνης, ευημερίας και πολύ περισσότερο ευδαιμονίας των ανθρώπων

Από την άποψη αυτή προβάλλει επίκαιρη η ρήση του Ισοκράτη⁵² για τα βασικά γνωρίσματα της πολιτικής συμπεριφοράς, τα οποία συνοψίζονται στις αρετές της κοσμιότητας, της αισχύνης, της δικαιοσύνης και της σωφροσύνης σε συνδυασμό με την επιδίωξη όχι της ευπορίας αλλά της ευδοκίμησης και της υστεροφημίας⁵³.

Το πρόβλημα για την εποχή μας είναι πως θα σχεδιασθεί σε παγκόσμιο επίπεδο μία αναδιανομή των πόρων και μία μεταφορά κατ' αρχάς ευημερίας σε χώρες τρίτου αλλά και τέταρτου πια κόσμου, όχι μόνο και πρώτιστα ως ηθικό αίτημα αλλά και ως οικονομική πολιτική και πολιτική ηθική που θα επιδιώκει μέσω αυτής μία περισσότερο σύμμετρη και ισορροπημένη ανάπτυξη στον πλανήτη με κύριο σκοπό την ευδαιμονία όλων των ανθρώπων. Για τους αρχαίους Έλληνες οικονομική πρακτική σε όλες τις διαστάσεις και πολιτική ηθική συνδέονται άρρηκτα με τελικό στόχο όχι απλά την ευημερία αλλά την ευδαιμονία των πολιτών ως ηθική επιδίωξη και πολιτική πράξη μέσα στο άστυ.

Το ζήτημα για τους ευημερούντες ίσως να είναι από εδώ και στο εξής ελαχιστοποίηση της υλικής ευημερίας σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο και επιδίωξη μεγιστοποίησης της ευδαιμονίας σε μακροπρόθεσμη προοπτική με ουσιαστική ποιότητα ζωής για όλους. Αυτό όμως είναι ουσιαστικά θέμα παιδείας, κι αυτή διέρχεται με αξιοθαύμαστο τρόπο μέσα από τις διαχρονικές αξίες του Ελληνικού Πολιτισμού⁵⁴

Σύνολο λέξεων: 3.815

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Jäger G.: *Εισαγωγή στην κλασική φιλολογία*. Μτφ. Δ. Ι. Ιακώβ, Μ. Πεχλιβανός. Αθήνα 1987, σσ. 1-29, 126-140, Βελουδή Γ.: *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*. Αθήνα ²1997, σσ. 17- 29, 104-149, 210-275, Βουρβέρη Κ.: *Εισαγωγή εις την αρχαιογνωσίαν και την κλασσικήν φιλολογίαν*. Αθήναι, 1967, σσ. 16-27.

² Γέμτου Π.Α.: *Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών*. Τόμος Α'. Αθήνα ³1987, σσ. 195- 236, Ανδρεάδου Α.Μ.: *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*. Τόμος Α'. Αθήνα 1992, σσ. 20-21, 46, 498-500.

³ Θουκυδίδου: Β' 37-41.

⁴ Βλ. Παπαδημητρίου Ι. - Θεοφ. Α.: *Αρίστη Πολιτεία. Ο πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα. Α' Πεζά κείμενα*. Αθήνα, 1984, σσ. 18-21, Κακριδή Ι. Θ.: *Ερμηνευτικά σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*. Αθήνα, ⁴1984, σσ. 21-34. Για τη διάκριση ανάμεσα στον πολιτικό ή το δημοσιολόγο βλ. Πλάτωνος *Σοφιστής* 268b

⁵ Wilcken U.: *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*. Μτφ. Ιω. Τουλουμάκου. Αθήνα ⁹1976, σσ. 195-211, Romilly de 1: *Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας*. Μτφ. Ν. Αγκαβανάκη. Αθήνα 1992, σσ. 63-64, Finley J. H.: *Θουκυδίδης*. Μτφ. Ι. Κουκουλίου. Αθήνα 1985, σσ. 31-39.

⁶ Wilcken U.: *Αρχαία*, σ. 210.

⁷ Για την πολυσήμαντη έννοια του αγώνος, βλ. π.χ. Πλάτωνος *Γοργίας* 456c, Θουκυδίδου Α'.22.

⁸ Andrewes A.: *Αρχαία ελληνική κοινωνία*. Μτφ. Α. Παναγόπουλου. Αθήνα 1983, σσ. 291-298.

⁹ Dodds E. R.: *Οι Έλληνες και το παράλογο*. Μτφ. Γ. Πατρομανωλάκη. Αθήναι 1978, σσ. 41-68.

¹⁰ Βλ. π.χ.: *Olympe* I/III στιχ. 1-7.

-
- ¹¹ Βλ. Nilsson M.P.: *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας*. Μτφ. Αικ. Παπαθωμοπούλου. Αθήνα 1987, σσ. 269-271
- ¹² Flacelière R.: *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*. Μτφ. Γ. Δ. Βανδώρου. Αθήνα 1974, σσ. 242-243.
- ¹³ Βλ. π.χ. Ισοκράτους: *Φίλιππος* 109d, Πλάτωνος *Σοφιστής* 225a-b.
- ¹⁴ Για την έννοια και τη σύνταξη των ρημάτων βλ. τα αντίστοιχα λήμματα στο λεξικό Lidell-Scott: *αγωνοθετω*: Τόμ. Α' σ. 38, *αμιλλωμαι*. Τόμ. Α' σ. 135, *νικώ*: Τόμ. Β' σσ. 234-235.
- ¹⁵ Θουκ: Β', 40-41.
- ¹⁶ Για το Λυσία βλ. Kennedy G.A.: *Ιστορία της κλασικής ρητορικής*. Μτφ. Ν. Νικολούδη, Αθήνα 2001, σσ. 107-111.
- ¹⁷ Ισοκράτους *Φίλιππος* 84e-85a, *Πανηγυρικός* 41a-b, *Αρχίδαμος* 135d-136b.
- ¹⁸ Κανελλόπουλου Α.: *Η οικονομική μόρφωση της πολιτικής ηγεσίας στην αρχαία Αθήνα*. Αθήνα 1991, σσ. 5-7, Sinclair T.A.: *Ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψεως. Τόμος Α'*. Μτφ. Γ. Κ. Βλάχου. Αθήνα 1969, σσ. 241-264.
- ¹⁹ Πλάτωνος: *Πρωταγόρας* 318d.
- ²⁰ Κανελλόπουλου Α.: *Η οικονομική*, σ. 8.
- ²¹ Mosse Cl.: *La Grèce ancienne*. Paris 1986, p. 68.
- ²² Κανελλόπουλου Α.: *Η οικονομική*, σ. 11.
- ²³ Κανελλόπουλου Α.: *Η οικονομική*, σσ. 45-15.
- ²⁴ Κανελλόπουλου Α.: *Η οικονομική*, σσ. 17-18, Ξενοφώντος *Απομνημονεύματα* III.6. 4-7, 16-17.
- ²⁵ Για την πολιτική δημοσιογραφία του Ισοκράτη: Lesky A.: *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*. Μτφ. Α,Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 815
- ²⁶ Κανελλόπουλου Α.: *Σύγχρονες οικονομικές σκέψεις των αρχαίων Ελλήνων*, Τόμος Α'. Αθήνα, 1996, σσ. 186-188
- ²⁷ Ισοκράτους: *Προς Νικολέα* 16d.
- ²⁸ Ισοκράτους: *Προς Νικοκλέα* 18a, 21a.
- ²⁹ Ισοκράτους: *Αρεοπαγитικός* 142c.
- ³⁰ Ισοκράτους: *Αρεοπαγитικός* 144d.
- ³¹ Ισοκράτους: *Αρεοπαγитικός* 148a-b.
- ³² Ισοκράτους: *Αρεοπαγитικός* 140d.
- ³³ Ισοκράτους: *Φίλιππος* 103b, 106d-108a, 108d, 109a-b.
- ³⁴ Ισοκράτους: *Αρεοπαγитικός*-146a-d, 148d, 150c.
- ³⁵ Ισοκράτους: *Αρεοπαγитικός* 156e.
- ³⁶ Κλαμπανιστή, Φ.: "Διεθνοποίηση, Οικονομική του Περιβάλλοντος και Μακροοικονομική πολιτική στην ελληνική σκέψη του 4ου αι. π.Χ.", in: *Η Αρχαία Ελλάδα και ο σύγχρονος κόσμος: Πρακτικά Α' Παγκοσμίου Συνεδρίου*, Ολυμπία, Αύγουστος 1997. Πάτρα 1998, 329- 354, σ. 331.
- ³⁷ Ισοκράτους: *Αρεοπαγитικός*.
- ³⁸ Ισοκράτους: *Αρεοπαγитικός* 141 b-c.
- ³⁹ Ισοκράτους: *Φίλιππος* 89b.
- ⁴⁰ Ισοκράτους: *Φίλιππος* 83c.
- ⁴¹ Λυσίου *Ολυμπιακός* 3-6c.
- ⁴² Για τους Πόρους βλ. Gauthier P.: *Un Commentaire Historique des Poroι de Xenophon*. Geneve-Paris 1976, pp. 38-54, 216-218, 245-247, 251-253. Για τις δημοσιονομικές ιδέες του Ξενοφώντος: Ανδρεάδου, Α: "Περί των δημοσιονομικών ιδεών του Ξενοφώντος", in: *Πρακτικό της Ακαδημίας Αθηνών*. Τόμος 3ος (1928), 46-58.
- ⁴³ Ξενοφώντος: *Πόροι* 1.1.
- ⁴⁴ Ξενοφώντος: *Πόροι* 1.6.
- ⁴⁵ Ξενοφώντος: *Πόροι* II.5.
- ⁴⁶ Ξενοφώντος: *Πόροι* III. 1-2, Ανδρεάδου Α.: "Περί των δημοσιονομικών", σσ. 51-52.

⁴⁷ Ξενοφώντας: *Πόροι III* 4, 10, V 1, 2-4, 10, VI 1.

⁴⁸ Ανδρεάδου Α.: "Περί των δημοσιονομικών", σ. 49 σημ. 2.

⁴⁹ Ανδρεάδου Α.: "Περί των δημοσιονομικών", σ. 58.

⁵⁰ Ξενοφώντας *Πόροι IV* 51-52.

⁵¹ (The Economist): "Παγκοσμιοποίηση και οι φτωχοί του πλανήτη". *Η Καθημερινή* (27-8-2003), σ.30. Begg D., Fischer S., Dornbush R.: *Εισαγωγή στην Οικονομική. Τόμος Β'*. Μπφ. Σ.Πανταζίδης. Αθήνα 1999, σσ. 623-651.

⁵² Ισοκράτους *Προς Δημόνικον* 5b.

⁵³ Ισοκράτους *Προς Δημόνικον* 6c.

⁵⁴ Κλαμπανιοτή: "Διεθνοποίηση", σ. 342.